

Het manicheese etherlichaam

John van Schaik, 2008

Inleiding

In *Contra Faustum* doet Augustinus (354-430) een merkwaardige uitspraak. Hij verwijt de manichese bisschop Faustus en de manicheeërs in het algemeen dat zij met hun ‘vleselijke zintuigen’ (*carnalis sensis*) het kwaad kunnen zien in slangen, vuur, vergif etc. en het goede in plezierige bloemen, aangename geur en zonlicht. De tekst gaat als volgt:

For as in the Gospels, so in the world your idea of what is evil is derived entirely from the effect on your senses of such disagreeable things as serpents, fire, poison, and so on; and the only good you know of is what has an agreeable effect on your senses; as pleasant flavors, and sweet smells, and sunlight, and whatever else recommends itself strongly to your eyes, or your nostrils, or your palate, or any other organ of sensation.¹

In zijn anti-manichese werken stelt Augustinus deze manichese opvatting regelmatig aan de kaak. Dat is niet zonder reden, want met ‘licht’ en ‘duisternis’ bedoelen de manicheeërs respectievelijk de twee oerprincipes God en *hyle*. Dat zou betekenen dat de manicheeërs God en *hyle* in de natuur kunnen waarnemen met hun zintuigen! In de vorm van het goddelijke licht en het *hylische* duister. Dat lijkt op een pantheïstische opvatting, waar Augustinus – getuige zijn *Confessiones* – overigens in zijn jonge jaren zelf ook ‘last’ van heeft:

In like manner did I conceive of You, Life of my life, as vast through infinite spaces, on every side penetrating the whole mass of the world, and beyond it, all ways, through immeasurable and boundless spaces; so that the earth should have You, the heaven have You, all things have You, and they bounded in You, but Thou nowhere.²

In zijn jonge – nog niet katholieke – jaren denkt Augustinus zelf ook dat God de gehele schepping als een ‘verborgen ademtocht’³ doordringt. Maar kun je dat ook *zien*, zoals de manicheeërs kennelijk beweren? Later wijst Augustinus de pantheïstische Godsidee af. In de *Confessiones* zegt hij:

And being thence warned to return to myself, I entered into my inward self, Thou leading me on; and I was able to do it, for You were become my helper. And I entered, and with the eye of my soul (such as it was) saw above the same eye of my soul (*oculum animae meae*), above my mind, the Unchangeable Light. Not this common light, which all flesh may look upon, nor, as it were, a greater one of the same kind, as though the

¹. C.F. XXXII, 20, CSEL 25, 1: ‘quia sicut in illa Scriptura euangelica, ita in hoc mundo nihil mali putare potuisti, nisi quo tuus carnalis sensus offensus est, sicut serpentem, ignem, venenum, et similia; nec aliquid boni, nisi quod eumdem tuum carnalem sensum aliqua iucunditate permulsit, sicut saporum iucunditas, et odorum suavitas, et lucis huius aspectus, et si quid aliud vel auribus, vel oculis tuis, vel naribus, vel palato, vel palpatui similiter forte blanditum est.’ Vert. R. Stothert in: P. Schaff (ed.), *A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, Vol. IV.

². Zie *Conf.* VII, i, 2, CSEL 33: ‘Ita etiam te, uita uitae meae, grandem per infinita spatia undique cogitabam penetrare totam mundi molem et extra eam quaquaersum per immensa sine termino, ut haberet te terra, haberet caelum, haberent omnia et illa finirentur in te, tu autem nusquam. Vert. J.G. Pilkington, in: P. Schaff (ed.), *A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers*, Vol. I

³. Volgens de Nederlandse vertaling van G. Wijdeveld, Baarn 1988.

brightness of this should be much more resplendent, and with its greatness fill up all things. Not like this was that light, but different, yea, very different from all these.⁴

In 'de dingen van hier' dat 'beneden U is'⁵ is God niet aanwezig. De wereld is weliswaar van God afkomstig, maar 'alleen datgene wat onveranderlijk is'⁶ is God. De natuur is vergankelijk; God is daarentegen onveranderlijk. Wanneer Augustinus de manicheeërs verwijt dat zij menen licht en duisternis in de natuur te kunnen waarnemen, verwijt hij de manicheeërs dat zij pantheïsten zijn. God is dan volgens de manicheeërs in de natuur te vinden in kleur, smaak etc. Overigens wijst Augustinus er veelvuldig op dat het om 'deel van God' (*pars dei*) gaat dat de manicheeërs in de natuur waarnemen.⁷ In feite gaat het dan niet over pantheïsme, maar over panentheïsme. Maar ook dat gaat Augustinus te ver.

Probleemstelling

Waar de manicheeër het goddelijk licht in de schepping ziet met de vleeselijk zintuigen (*carnalis sensis*), ziet Augustinus 'het onveranderlijke licht' boven de geest met de ogen van zijn ziel (*oculum animae meae*). Volgens Augustinus gaat het daarbij om onzichtbare dingen, terwijl de manicheeërs het presenteren als zichtbare dingen.⁸ De manicheeërs zijn materialisten zegt Beduhn en hij legt uit: 'When we talk about Manichaeon physiology, we must talk about the Manichaeon soul, and that fact might surprise the reader. But this necessity is a direct consequence of Manichaeon materialism. The distinction between matter and spirit is not the key one in Manichaeism; rather light and darkness, good and evil, are the distinctions of consequence'.⁹ De manicheeërs zijn gnostici én –volgens Beduhn– materialisten. Een combinatie die onmogelijk lijkt. Toch komt deze combinatie vaker voor. Dezelfde kwalificatie geeft Tjau van de Berk aan de rozenkruisers en alchemisten in de zeventiende eeuw. Van den Berk zegt: 'de alchemist is op zijn specifieke wijze een 'materialist'. Volgens hem bestaat er slechts één vergeestelijkte materie...'.¹⁰ De alchemist zoekt de geest in de natuur. Doen de manicheeërs dat misschien ook als ze God zoeken in de kleur, smaak etc.?

Horizontaal en verticaal dualisme

Augustinus maakt een onderscheid tussen de materie (de stad Rome) en de geest (het hemelse Jeruzalem) in zijn *De civitate Dei*. Er wordt wel verondersteld dat Augustinus zijn concept

⁴. *Conf.* VII, x, 16: 'Et inde admonitus redire ad memet ipsum intraui in intima mea duce te et potui, quoniam factus es adiutor meus. Intraui et uidi qualicumque oculo animae meae supra eundem oculum animae meae, supra mentem meam lucem inconmutabilem, non hanc uulgarem et conspicuam omni carni nec quasi ex eodem genere grandior erat, tamquam si ista multo multoque clarius claresceret totumque occuparet magnitudine. Non hoc illa erat, sed aliud, aliud ualde ab istis omnibus'. Vert. Pilkington.

⁵. *Conf.* VII, xi, 17.

⁶. *Conf.* VII, xi, 17.

⁷. O.m. *De Moribus Manichaeorum* II, XV, 36: 'membrum Dei malorum substantiae commixtum est, ut eam refrenaret'; *Epistola* CCXXXVI, CSEL 57: 'Deum denique bonum et verum dicunt cum tenebrarum gente pugnasse et partem suam tenebrarum principibus miscuisse'.

⁸. *De Moribus*. XVI, 38: 'O rerum naturae obscuritas, quantum tegmen est falsitatis? Quis non, haec audiens, qui rerum causas non didicit, qui nondum veritatis quantum locumque lumine aspersus corporales imaginibus fallitur, eo ipso quo haec minime apparent, et per quaedam simulacra rerum visibilium cogitantur, et diserte dici possunt, vera esse arbitretur?'

⁹. J. Beduhn, 'Manichean Concepts of Human physiology', in: P. Mirecki & J. Beduhn, *The Light and the Darkness*, NMS 50, Leiden/Boston/Köln 2001, blz. 8.

¹⁰. Tj. van den Berk, *Die Zauberflöte. Een alchemistische allegorie*, Zoetermeer 2004, blz. 149.

van de twee steden ontleend heeft aan de manichese opvatting van de twee koninkrijken van goed en kwaad. Dat is maar ten dele waar. Van Oort laat zien dat zowel Augustinus met zijn leer van de twee steden, als ook het manicheïsme met de leer van de twee eeuwige rijken gebaseerd is op reeds bestaand dualistisch gedachtegoed uit –wat van Oort noemt– de ‘archaïsche joodschristelijke traditie’.¹¹ Daarmee houdt de overeenstemming tussen het dualisme van Augustinus en dat van Mani op, want beider dualismen verschillen voor het overige fundamenteel van elkaar. Het materie-geest onderscheid van Augustinus kennen de manicheeërs niet. Bovenstaande citaten wijzen daar al op. Het manicheïsme maakt een onderscheid tussen licht en duisternis die beide zowel de materie als de geest doordringen. Het manichese dualisme kan omschreven worden als een horizontaal dualisme, terwijl het dualisme van Augustinus een verticaal dualisme is.¹² Net zoals het dualisme van de gnostiek overigens. In een schema:

	Manicheïsme	Augustinus	Gnostiek
Geest	goed én kwaad licht én duisternis	goed licht	goed licht
Materie	goed én kwaad Licht én duisternis	kwaad licht	kwaad licht

Het manichese dualisme voldoet niet aan de kenmerken van het gnostieke dualisme.¹³ Hoe zit het dan wel met het manichese dualisme?

Smaak, kleur en geur

Hoe kunnen we ons voorstellen dat de manicheeërs het goddelijke in de natuur (kosmos) zien met hun ‘vleselijke zintuigen’? Een paar citaten uit *De moribus Manichaeorum* van Augustinus maken duidelijk hoe de manicheeërs het goddelijke licht in de natuur waarnemen:

Tell me then, first, where you get the doctrine that part of God, as you call it, exists in corn, beans, cabbage, and flowers and fruits. From the beauty of the color, say they, and the sweetness of the taste.¹⁴

In de kleur van de rode roos is het goede aanwezig.¹⁵ En in de gele meloen is een deel van de schatten van God aanwezig.¹⁶ Het goede wordt ontdekt door te ruiken.¹⁷

¹¹ J. van Oort, *Jeruzalem en Babylon. Een onderzoek van Augustinus' De stad van God en de bronnen van zijn leer der twee steden (rijken)*, Den Haag 19873, blz. 293-300.

¹² Zie hiervoor J.L.M. van Schaik, *Unde malum. Dualisme bij manicheeërs en katharen. Een vergelijkend onderzoek*, Kampen 2004, blz. 104, noot 68.

¹³ Van Schaik, blz. 85-86.

¹⁴ *De Mor.* XVI, 39: ‘Primo enim quaero, unde doceatis in frumentis, ac legumine, et oleribus, et floribus, et pomis inesse istam necio quam partem Dei. Ex ipso coloris nitore, inquit, et odoris jucunditate, et saporis suavitate manifestum est.’ Vert. R. Stothart, in: *A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers*, Vol. IV.

¹⁵ *De Mor.* XVI, 39.

¹⁶ *De Mor.* XVI, 39.

¹⁷ *De Mor.* XVI, 40.

Or must we think that good is to be found in greater quantity where the three good qualities – a good color, and smell, and taste – are found together?¹⁸

Niet alleen de drie kwaliteiten maken uit of een deel van God in de dingen te vinden is, ook de samenstelling van deze drie doen er toe:

Are you led to think this by their beauty – not the beauty of the agreeable color, but that of agreements of parts?¹⁹

Volgens Augustinus pretenderen de manicheeërs dat zij het goddelijke door middel van de ‘vleselijke zintuigen’ in de natuur kunnen waarnemen. De manicheeërs bevestigen dit. Maar dan wel met de gezuiverde zintuigen van de *electi*. De niet-ingewijden kunnen niet onderscheiden of ze nu te maken hebben met *archonten* of met het goddelijke in de koren, meloenen, groente, bloemen en fruit. Dat is omdat voor de niet-ingewijden de ‘poorten van de zintuigen’ gesloten zijn. Bij de *electus* beheerst de *licht-nous* alle levens- en zielefuncties. Dus ook de functies van de zintuigen. Daardoor zijn de ogen van de *electus* geopend om het goddelijke te zien:

So, now, bec[ause] the b[olts] to the body of the righteous person are in the hands of the Light M[in]d within, he is open [to receive] i[n] all that is pleasing to God. He is op[en] to take] i[n] by his eyes the visions of lov[e ...] and righteousness.²⁰

De Heilige Geest is heerser in het lichaam, waardoor de poorten van het lichaam – de zintuigen – geopend zijn voor het goede.²¹ Met de gereinigde fysieke zintuigen kunnen de manichese *electi* kennelijk het licht van de duisternis onderscheiden in het koren, de groenten en het fruit. Niet alleen hebben de manichese *electi* door het beoefenen van de gnosis de *licht-nous* ontvangen, ze hebben ook een lichtkleed ontvangen. In het manichese psalmboek lezen we:

When I heard the cry of m y Saviour, a power clothed all my limbs; their bitter walls I destroyed, their doors I broke down, I ran to my Judge. The garland of glory he set upon my head, the prize of victory he set in my hand, he clothed me in the robe of light, he exalted me over all my enemies.²²

Waar Augustinus met de ogen van de ziel het transcendente geestelijke ziet, zien de manicheeërs kennelijk het immanente geestelijke in de natuur door de omkleeding van (onder andere) de zintuigen met het lichtgewaad. De manichese *electi* transformeren hun lichaam van duisternis naar licht.²³

¹⁸. *De Mor.* XVI, 41: ‘An bona tria simul ubi fuerint, id est color bonus et odor et sapor, ibi esse majorem boni partem putatis?’ Vert. R. Stothart.

¹⁹. *De Mor.* XVI, 43: ‘An pulchritudo vos movet, non quae in suavitate coloris est, sed quae in partium congruentia?’ Vert. R. Stothart.

²⁰. H.J. Polotsky en A. Böhlig, *Kephalaia*. Band I, 1. Hälfte, *Manichäische Handschriften der Staatlichen Museen Berlin*, Stuttgart 1940, *Keph.* LVI, blz. 142, 27-31. Vert. I. Gardner, *The Kephalaia of the Teacher. The Edited Coptic Manichaean Texts in Translation with Commentary*, Leiden/New York/Köln 1995, blz. 149.

²¹. *Keph.* LVI, blz. 143, 27-28.

²². *Psalmen to Jezus*, CCXLIII, in: C.R.C. Allberry, *A Manichaean Psalmbook*, Vol.II, part II, Stuttgart 1938, blz. 50

²³. J. D. BeDuhn, *The Manichaean Body. In discipline and Ritual*, Baltimore 2000, blz. 92.

Het zien van de natuurgeesten

Uit de *Keulse Manic Codex (CMC)* weten we hoe concreet dit voor Mani en zijn tijdgenoten moet zijn geweest. Zij zien en horen de geesten van de natuur: in het water, in de dadelpalm en in groeten. Mani is zelfs in gesprek met de natuurgeesten. In de *CMC* zijn verschillende teksten te vinden die dit bespreken. Mani zelf heeft al vanaf zijn vroege jeugd contact met de/een geest van de natuur:

... [from] the waters [a face] of a man appeared to me, showing with his hand the Rest, so that I might not sin and bring trouble to him. In this way, from my fourth year until I attained my bodily maturity, by the hands of the most pure angels and the powers of holiness I was protected [without anyone's notice].²⁴

Deze geest van de natuur behoedt Mani ervoor dat hij de schepping pijn zal doen. Vele passages in de *CMC* behandelen dit thema en telkens weer vertellen verschillende soorten natuurgeesten hoe ze lijden onder de wrede en onwetende omgang met de natuur. Op een goede dag gaat Elchasai – de stichter van de sekte waarin Mani opgroeit – baden. Dan verschijnt de geest van de bron:

For Elchasai, the founder of your Law, points this out: when he was going to bathe in the waters, an image of a man appeared to him from the source of the waters, saying to him: 'Is it not enough that your animals injure me, but do you [yourself] also mistreat [me without reason] and profane [my waters].'²⁵

In het vervolg van de tekst vertoont de watergeest zich nogmaals aan Elchasai en zegt 'We and those waters in the lake are one. You have come, therefore, even here to wrong and injure us'. Ook de aarde schreeuwt het uit wanneer ze bewerkt wordt met een ploeg. Elchasai pakt dan een stuk klei, kust het en zegt 'this is the flesh and blood of my Lord'. De aarde zelf is dus volgens de *CMC* het lichaam en bloed van Jezus Christus. En ook het brood spreekt tot Elchasai om hem tot dit inzicht te brengen. Zelfs geogoste groente spreekt. En een dadelpalm waarvan de dadels geplukt dreigen te worden.²⁶

De *CMC* maakt echter wel duidelijk dat het hier gaat om de openbaring van een geheim mysterie, voorbehouden aan ingewijden (de *electi*). Een van de Dopers uit de sekte van Elchasai is in gesprek met Mani over de natuurgeesten die gekweld worden door het handelen van de mens. De doper zegt op een gegeven moment tegen Mani: 'I did not know that this secret mystery is with you. Whence was the [agony of the date-palm tree] revealed to you?'²⁷

²⁴. *The Cologne Mani Codex*, ed. and tr. R. Cameron & A. J. Dewey, in: *Texts and Translations early Christian Literature Series*, Montana 1979, (12) blz. 15. In 2005 verscheen een prachtige Nederlandse vertaling van de hand van J. van Oort & G. Quispel (Amsterdam 2005). ... [from] the waters [a face] of a man appeared to me, showing with his hand the Rest, so that I might not sin and bring trouble to him. In this way, from my fourth year until I attained my bodily maturity, by the hands of the most pure angels and the powers of holiness I was protected [without anyone's notice].

²⁵. *The Cologne Mani Codex*, (94), blz. 77.

²⁶. *The Cologne Mani Codex*, (94), blz. 77-79.

²⁷. *The Cologne Mani Codex* (7), blz. 11.

De voorstelling dat men de natuurgeesten kwelt door onzorgvuldig met de natuur om te gaan vinden we ook terug in de *Kephalaia*. Daar is een arme manichese gelovige in gewetensnood omdat hij bang is het *lichtkruis* – zoals het hier genoemd wordt – van de aarde te kwellen wanneer hij op missiereis is. Simpelweg omdat hij dan planten vertrap:

I am also afraid lest in any way I commit a sin when [I wa]lk on the path, as I trample upon the earth, [tre]ading on [the Cro]ss of Light, and make [...] without force in my sole on the path, as I walk o[n it].²⁸

Het antwoord van de leraar dat volgt is eenvoudig en praktisch. Zolang je op de aarde loopt, de aarde bewerkt en groente oogst voor het goede, is er niets aan de hand. Maar doe je dit uit begeerte dan is het zondig en wordt het lichtkruis gekweld. Het is als met een arts, zegt de leraar, soms moet die iemand pijn doen teneinde hem te helen.

De kosmische bevrijding

De manicheeërs hebben een uitgebreide kosmologie ontwikkeld waarin ze beschrijven hoe nu precies die geesten in de natuur gebonden zijn en bevrijd kunnen worden. Bevrijd is eigenlijk niet het juiste woord, want dat duidt op de gnostieke opvatting van de gevangenschap van het geestelijke licht in het materiële duister. Daar is in de manichese kosmologie geen sprake van. Augustinus spreekt – naast het bevrijden – ook van het ‘zuiveren’ van de materie en het voedsel²⁹. In *De moribus manichaeorum* vertelt Augustinus over de manichese leer van de licht en duisternisvermenging en de wijze waarop het licht ‘teruggegeven’ kan worden:

But this part of God is daily being set free in all parts of the world, and restored to its own domain. But in its passage upwards as vapor from earth to heaven, it enters plants, because their roots are fixed in the earth, and so gives fertility and strength to all herbs and shrubs. From these animals get their food, and, where there is sexual intercourse, fetter in the flesh the member of God, and, turning it from its proper course, they come in the way and entangle it in errors and troubles.³⁰

De schepping zelf is al het instrument waarmee/wardoor het licht teruggegeven wordt. Het licht ontsnapt door vermaling, door koken, door kauwen. Het ontsnapt bij inspanning van dier en mens en het ontsnapt terwijl we rusten en de vertering aan de gang is in het lichaam. Alleen in het vlees kan het niet ontsnappen. Daarom zijn de manicheeërs vegetariërs.³¹

Samengevat: (1) in alle substanties zit licht en duisternis en (2) dit licht ontsnapt dagelijks door alle mogelijke soorten van activiteit. Deze twee elementen onderzoeken we nu nader.

²⁸. *Keph. LXXXV*, blz. 208, 11-33 - blz. 209, 1. Vert. Gardner, blz. 217.

²⁹. Zie bijvoorbeeld *De Mor. XVI*, 52.

³⁰. *De Mor. XV*, 36: ‘Pars autem illa divina ex omni parti mundi quotidie purgatur, et in sua regna resumitur: sed haec per terram exhalans, et ad caelum tendens, incurrit in stirpes, quoniam radicibus terrae affiguntur, atque ita omnes herbas, et arbusta omnia fecundat et vegetat. Hinc animalia cibum capiunt, quae si concumbunt, ligant in carne divinum illud membrum, et a certo suo itinere aversum atque impeditum, erroribus aerumnisque implicat’. Vert. R. Stothart.

³¹. *De Mor. XV*, 37. Zie ook *De Mor. XVI*, 46.

In alle substanties zit licht en duisternis

Volgens Augustinus geloven de manicheeërs dat een deel van God in de natuur aanwezig is als licht. In alle bomen, bloemen en planten zit licht. Ook in het vlees, zolang dat tenminste leeft. En hoewel Augustinus deze opvatting voortdurend aan de kaak stelt, behoort zij wel tot het fundament van de manichese ontologie en kosmologie.

Vanaf het oerbegin onderscheiden de manicheeërs twee principes. Het goede principe noemen ze God en het kwade principe *hyle*. Deze twee principes bestaan onafhankelijk van elkaar en zijn gelijkwaardig. De goede God, de *vader der grootheid*, is rust en vrede, terwijl *hyle* gekenmerkt wordt door chaos en beweging. *Ab aeterno* wordt het manicheïsme derhalve gekenmerkt door een horizontaal dualisme: goed en kwaad zijn gelijkwaardig. Dit in tegenstelling tot de gnostieke ontologie die uit gaat van een verticaal dualisme: boven is goed en beneden is slecht.

De volgende stap in de manichese scheppingsmythe is dat het kwade principe op een goed moment het lichtrijk binnendringt. Dan begint het kosmische drama: de strijd tussen licht en duisternis. Wanneer *hyle* of de *prins der duisternis*³² het lichtrijk aanvalt heeft de *vader der grootheid* daar geen verweer tegen. Hij moet 'strijders' emaneren. Allereerst emanert hij (de technische term is 'roepen', 'tevoorschijn roepen') de *moeder des levens*, die op haar beurt weer de *eerste mens* (of de *oermens*) tevoorschijn roept. Deze omgordt zich met zijn *vijf zonen* (of *lichtziel*) als zijn wapenrusting. De wapenrusting bestaat uit: licht, water, wind, lucht en vuur (als 'fysieke' elementen), volmaaktheid, geduld, geloof, liefde en wijsheid (als psychische elementen) en verstand, overweging, gedachte, kennis en beslissing (als geestelijke elementen). De *eerste mens* trekt ten strijd tegen de *archont(en) der duisternis* of de *koning van het rijk der duisternis*. Ook deze heeft een wapenrusting bestaande uit rook, vuur, wind, water en duisternis ('fysieke' elementen), domheid, haat, ongelooft, toorn en begeerte (psychische elementen) en duistere beslissing, duistere kennis, duistere gedachte, duistere overweging en duister verstand (geestelijke elementen).

Volgens *Kephalaia XVIII* zijn er vijf 'oorlogen': (1) de strijd van de *eerste mens*, (2) de strijd van de *levende geest*, (3) de strijd van de *derde gezant*, (4) de strijd van *jesus-de-roemrijke* en tenslotte (5) de strijd van *jesus-de-rechter*.

(1) De strijd volgt. De *eerste mens* wordt verslagen door de *archont(en) der duisternis* (de *koning van het rijk der duisternis*). De *vijf zonen* of de *lichtziel* van de *eerste mens* worden gevangen genomen door de *vijf zonen* van de duisternis. Dat wil zeggen, de *lichtziel* wordt gekruisigd, vastgeklonken aan de duisternis: de gekruisigde wereldziel (*jesus patibilis*). Het gevolg is dat lichtsubstantie vermengd is geraakt met de duisternis. De zoon (de *eerste mens*) heeft zich geofferd als een soort pre-existente kosmische kruisiging. De *eerste mens* zelf is – nadat zijn *lichtziel* hem ontnomen is – in bewusteloosheid neergestort in de duisternis.

In het vervolg van de manichese mythe moet dit licht weer teruggewonnen, uitgezuiverd worden. De *moeder des levens* bidt nu tot de *vader der grootheid* om de *eerste mens* te redden. De *vader der grootheid* emanert een volgende trinitaire groep wezens: de *vriend des levens*, de *grote bouwmeester* en de *levende geest*.

(2) Het is de *levende geest* die afdaalt naar de duisternis, de *oermens* wekt en meeneemt naar het lichtrijk. Tegelijk schept de *levende geest* de kosmos, bestaande uit tien hemelen en acht aarden. Hij doet dit met de gemengde licht-duisternissubstantie: de zoon en de

³². Overigens zijn de manichese beschrijvingen van de duisterniskrachten veel minder gedetailleerd en gesystemiseerd dan de beschrijvingen van de verschillende lichtkrachten, zie J.L.M. van Schaik, *Unde malum*, blz. 133-136.

maan (de twee lichtscheperen) worden gemaakt uit het uitgezuiverde licht terwijl de planeten en de sterren worden gemaakt uit de gemengde substantie. Met de schepping van hemelen en aarde heeft de *levende geest* een deel van het licht gered (in de twee lichtscheperen zon en maan) én een deel van de duisterniskrachten is vastgenageld in deze schepping.

(3) Teneinde de verdere bevrijding van het licht te bewerkstelligen bidden de *levende geest*, de *moeder des levens* en de *oermens* tot de *vader der grootheid*. Daarop emaneert deze een volgende drieheid: de *derde gezant*, de *lichtjonkvrouw* (of de *twalf maagden*) en de *volmaakte mens* of *zuil der heerlijkheid*. De *derde gezant* geeft aan de *grote bouwmeester* de opdracht om nu reeds een begin te maken met de bouw aan de nieuwe lichtaarde (het Nieuwe Jeruzalem). Tevens beveelt de *vader der grootheid* dat er begonnen moet worden met de bouw van hellen (gehenna's) en gevangnissen voor de verschillende soorten van duisterniswezens. Dan volgt de zogenaamde 'verleidingsmythe'. De in de kosmos vastgenagelde *archonten* (die nog steeds een deel van het licht gevangen houden) worden door de *derde gezant* en de *lichtjonkvrouw* verleid waardoor zij ejaculeren. Het zaad bestaat uit licht- en duisternissubstantie dat door de *derde gezant* zoveel mogelijk gescheiden wordt. Waar die scheiding lukt wordt het licht vervoerd in de lichtscheperen (zon en maan) naar de *zuil der heerlijkheid*. Waar dit niet lukt valt de gemengde licht/duisternissubstantie op de aarde. Uit het mannelijke zaad komt enerzijds een zeemonster tevoorschijn en anderzijds ontstaan uit het zaad de bomen en de planten. De vrouwelijke demonen raken in verwachting. Zij bevallen echter te vroeg: hun *aborten* vallen op de aarde en daaruit ontstaan de dieren.

(4) De *archonten* raken nu langzamerhand in paniek – er wordt wel erg veel licht uitgezuiverd. Om verdere uitzuivering te voorkomen scheppen zij Adam en Eva. Zij doen dit –nog steeds– met materiaal dat bestaat uit licht- en duisternissubstantie. Bovendien scheppen zij Adam en Eva naar het beeld van de *derde gezant*. De soteriologie verplaatst zich derhalve nu naar de mens: in hem is licht opgesloten dat bevrijd moet worden. Daartoe wordt *jesus-de-roemrijke* of *jesus-de-zonneglans* 'geroepen' die Adam de gnosis brengt. Vervolgens emaneert *jesus-de-zonneglans* de *licht-nous* die op zijn beurt weer de *lichtapostel* voortbrengt. De *lichtapostel* nu incarneert in de grote religieuze leiders als de Boeddha, Zarathustra, Jezus de Messias en uiteindelijk in Mani. Zij hebben de taak om in alle mensen de *nous* te wekken. Degene bij wie de *nous* gewekt is, is verlicht en ingewijd: de *electus*. De manichese *electus* heeft drie opdrachten: zichzelf zuiver te houden, het onderwijzen van de manichese gelovigen en het zuiveren van het licht uit de planten en vruchten door middel van rituele maaltijden. Wanneer de *electus* volgens de ethische voorschriften heeft geleefd, wordt hij na de dood bekleed met het hogere ik of de *lichtgestalte* (de vijfde vader). Hij hoeft niet meer te reïncarneren. De *electus* bouwt mee aan de *volmaakte mens* of *zuil der heerlijkheid* die in het midden van de nieuwe lichtaarde zal staan aan het einde der tijden.

(5) Tenslotte zal het einde der tijden aanbreken. De *grote oorlog* volgt. Feitelijk zijn we dan al in de *derde tijd* aangekomen. De laatste 'jesus-manifestatie', *jesus-de-rechter* zal oordelen. Immers niet in alle mensen is de *nous* gewekt. Zij leven nog in zonde waardoor de krachten van de duisternis nog altijd macht bezitten. In de *grote oorlog* worden de machten van de duisternis definitief overwonnen en opgesloten in een *bolos*. Al het licht is verzameld in de *zuil-der-heerlijkheid*. Licht en duisternis zijn dan wederom, maar nu voor altijd, van elkaar gescheiden.³³

³³. Zie voor een uitvoerige beschrijving van de mythe bijv. Lieu, *Manichaeism*, blz. 10-30; I. Gardner, *The Kephalaia of the Teacher*, xxiv-xxxiii; Van Oort, *Mani, Manichaeism & Augustine*, blz. 16-20; J. van Oort, 'Manichäismus', in: *RG4* V(2002)736-738; vertaling CMC, J. van Oort, blz. 62-68.

Samengevat:

1. De oermaterie waarmee geschapen wordt bestaat uit een gemengde licht-duisternissubstantie.
2. Met deze gemengde substantie scheidt een wezen uit het lichtrijk (de *levende geest*) de kosmos.
3. De natuur is gemaakt uit gemengde substantie.
4. De mens is door de *archonten* gemaakt naar het beeld van de derde gezant, een lichtwezen.
5. Tegelijk is de stof (het vlees) waarmee de mens is gemaakt van de gemengde substantie.³⁴

We moeten dus vaststellen dat er in het manicheïsme niet alleen in ontologische zin, maar ook in kosmische zin sprake is van een horizontaal dualisme. Augustinus beschrijft het juist: volgens de manicheeërs is in alle natuur een deel van God aanwezig in de vorm van de *lichtziel* of *jesus patiblis*, of de gekruisigde wereldziel.

Het licht ontsnapt in alle soorten van activiteit

De gehele schepping is bedoeld om de *lichtziel*, of *jesus patiblis*, of de gekruisigde wereldziel, los te maken uit haar menging met de duisternis. Maar niet, zoals in de gnostiek, opdat het licht terugkeert, maar opdat het licht in een nieuwe lichteon verzameld wordt. Het licht is van een andere kwaliteit geworden doordat het ontmengd is. Als het alleen bevrijd zou zijn uit de duisternis, is het niet van kwaliteit veranderd. In de manichese kosmologie wordt het licht echter getranssubstantieerd. De opgestane makrokosmische Jezus zal heersen. De makrokosmische Jezus heeft – in de verschillende manichese bronnen – vele namen. Hij wordt ook ‘De Perfecte Mens’, ‘De Zuil der Heerlijkheid’³⁵, ‘De Grote Koning’³⁶ genoemd. Maar ook ‘De Grote Nous’.³⁷ En ook de (opgestane) Oermens: “Der König des Neuen Aeons dagegen ist der Ur[mensch]”.³⁸

Op dezelfde manier als in het orthodoxe christendom Christus na de dood opstaat in een verheerlijkte staat, zo is dat met de *jesus patibilis* ook het geval als de Perfecte Mens of Zuil der Heerlijkheid. Zoals Jezus na zijn opstanding een verheerlijkt lichaam heeft, zo is in het manicheïsme de ‘oude’ Eon opgestaan in de Nieuwe Eon. Het hele proces van deze kosmische dood, opstanding en verheerlijking van *jesus patiblis* wordt met een technische term ‘de wereldbevrijdingsmachine’ genoemd³⁹. Deze term wordt ontleend aan de *Acta Archelai*, waarin Hegemonius een goede samenvatting geeft van de bevrijding van het licht doorheen de gehele kosmische ontwikkeling:

³⁴. Van Schaik, *Unde malum*, blz. 85.

³⁵. P. van Lindt, *The Names of Manichaeon Mythological Figures. A Comparative Study on Terminology in the Coptic Sources*, Wiesbaden 1992, blz. 110

³⁶. Van Lindt, blz. 116; zie ook E. Rose, *Die Manichäische Christologie* Wiesbaden 1979.

³⁷. Van Lindt, blz. 167

³⁸. In een tekst waarin de manichese eschatologie uitgebreid behandeld wordt staat overigens te lezen dat ‘Der König des Neuen Aeons dagegen ist der Ur[mensch]’, zie: H.J. Polotsky, *Manichäische Homilien*, Bd. I, *Manichäische Handschriften der Sammlung A. Chester Beatty*, Stuttgart 1934, blz. 41, rg. 20.

³⁹. E. Roll, *Mani, der Gesandte des Lichts*, Stuttgart 19892, blz. 72-73.

When he [de Levende Geest⁴⁰] had arrived, he set up a machine devised for the salvation of souls⁴¹, that is a wheel, holding twelve jars. It rotates in this sphere, draining the souls of the dying which the greater heavenly body, the sun, takes away with its rays, purifies and hands on to the moon, which is how the disc of the moon, as we call it, is filled up... and when the moon is full, it carries souls to the eastern region.⁴²

Licht ontsnapt in de zielen van *electi*, in het bewegen van dieren en in alles dat leeft. Dit licht wordt opgevangen door de zonnestrallen, en aldus gezuiverd, overgeheveld naar de maan die dit toevoegt aan ‘the eastern region’ of – aldus Hegemonius – aan ‘that Column of Glory, which is called the Perfect Man’.⁴³

De rituele maaltijden: bevrijding door de *electi*

Augustinus spreekt niet alleen over de uitzuivering van het licht in de wereldbevrijdings-machine. Er is nog een tweede vorm van uitzuivering, zoals we hierboven gezien hebben: de manichese priesters vervullen ook een rol in de uitzuivering...door te eten!

So then, if food consisting of vegetables and fruits comes to the saints, that is, to the Manichaeans by means of their chastity, and prayers, and psalms, whatever in it is excellent and divine purified, and so is entirely perfected, in order to restoration, free from all hindrance, to its own domain.⁴⁴

Dan volgt een stukje waarin Augustinus verklaart dat het de manicheeërs verboden is om groenten en zelfs water weg te schenken aan niet-manicheeërs, want die verontreinigen juist de deeltjes van God in brood, groente en fruit. Maar dat is polemiëk.

Analoog aan de ‘wereldbevrijdingsmachine’ voltrekken de manichese *electi* op mikrokosmische schaal hetzelfde uitzuiveringsproces.⁴⁵ Opnieuw in de woorden van Augustinus:

They claim that not only do the powers of God effect this purgation and liberation of good and evil throughout the whole universe and of all its elements, but also that their own Elect achieve the same results by means of the food which they partake.⁴⁶

Door de dagelijks rituele maaltijden – Van Oort spreekt zelfs over een sacrament⁴⁷ – zuiveren de manichese *electi* licht uit. Van Oort beschrijft de manichese maaltijden als volgt:

⁴⁰. Hegemonius spreekt hier overigens niet over de Levende Geest, maar over Jezus, zie *MS IV*, blz. 50, noot 53.

⁴¹. Hegemonius beperkt zich in dit citaat tot de zielen van de mensen, verderop spreekt hij ook over ‘every animal that moves’ (*MS IV*, blz. 51) hetgeen overeenkomt met Augustinus voorstelling van zaken.

⁴². M. Vermes (trans.), *Hegemonius. Acta Archelai VIII*, 5-6, in : *MS IV*, Lovanii 2001, blz. 50.

⁴³. *Acta Archelai*, VIII, 7, *MS IV*, blz. 51.

⁴⁴. *De Mor.* XV, 36: ‘Itaque cibi qui de frugibus et pomis parantur, si ad sanctos, id est ad Manicaeos veniant, per eorum castitatem, et orationes, et psalmos, quidquid in eis est luculentum et divinum purgatur, id est ex omni parti perficitur, ut ad regna propria sine ulla sordium difficultate referatur’ Vert. R. Stothart.

⁴⁵. J. D. BeDuhn, *The Manichaean Body. In discipline and Ritual*, Baltimore 2000, blz. 94.

⁴⁶. *De haer.* 46,5, CCL XLVI: ‘Ipsam uero boni a malo purgationem ac liberationem, non solum per totum mundum et de omnibus eius elementis uirtutes dei facere dicunt, uerum etiam Electos suos per alimenta quae sument’. Vert. E. Peters, *Heresy and Authority in Medieval Europe, Documents in Translation*, London 1980.

⁴⁷. *CMC* vertaling, blz. 71.

Uit het uitgebreide menu van ‘exquise zeldzame vruchten, op vele verschillende schotels en rijkelijk met peper besprenkeld’ meld ik nu slechts een keuze: wel peren, vijgen, peulen, champignons, rijst; geen vlees en al helemaal geen varkens. Alle spijs en drank (diverse vruchtensappen) wordt geselecteerd op grond van de drie kwaliteiten kleur, geur en smaak ... Maar naast de kleur, geur en smaak en geluid is ook de uiterlijke tastbare vorm belangrijk: de congruentie van de samenstellende delen wijst op schoonheid en daarmee op een speciale presentie van het goddelijke.⁴⁸

Vlees zit er natuurlijk niet bij. Een vleesetende *electus* wordt geëxcommuniceerd.⁴⁹

Voedsel dat op deze manier is samengesteld is ‘heilig’ en alleen bestemd voor de *electi*. De consequentie daarvan is dat de zij moeten blijven eten tot ze barsten. In zijn kenmerkende snerende betoogtrant merkt Augustinus op dat dat leidt tot vraatzucht.⁵⁰ In de *Kephalaia* zelf lezen we een geheel andere attitude:

Thus (the alms) exist in great distress, and you should be mindful to eat it. Do not eat it in wantonness nor dissipation nor revelry nor gluttony. Rather, eat it in great hunger, and drink it in great thirst, and take care of your b[o]dy with it.⁵¹

Met de aalmoezen wordt het voedsel bedoeld dat de manichese gelovigen aanbieden aan de *electi*. Dat voedsel is in grote nood, want er zit duisternis in. Eerder in deze *Kephalaia* gaat het over het *levende kruis* dat gekweld wordt wanneer men niet met een religieuze attitude de akker bewerkt of op het land loopt, of – zoals in het citaat – niet met de juiste religieuze attitude de rituele maaltijd nuttigt. Het hoeft eigenlijk geen betoog dat de uitzuivering alleen plaats kan vinden wanneer de *electus* met een juiste houding eet. Het hart van de *electus* moet in harmonie zijn, zegt een chinees fragment dat gevonden is door Édouard Chavannes en Paul Pelliot in 1911.⁵²

Informatie uit de oosterse manichaica

In het corpus van manichese teksten in het Westen (*Kephalaia*, *Psalmbook*) wordt betrekkelijk weinig gesproken over de rituele maaltijden van de *electi*. In de oosterse manichaica echter des te meer.⁵³ Tevens is opvallend dat in de westerse manichaica tot nog toe geen manichees beeldmateriaal gevonden is, terwijl dat in de oosterse manichaica des te meer is. En vaak betreft het afbeeldingen van de rituele maaltijden. De teksten en afbeeldingen, gevonden door de verschillende vooral Duitse expedities naar Mongolië –vooral in de omgeving van Turfan– van begin 1900, zijn nogal gehavend. In combinatie met het beeldmateriaal wordt echter veel duidelijk. We volgen een paar teksten.

⁴⁸. J. van Oort, *Augustinus' Confessiones. Gnostische en christelijke spiritualiteit in een diepzinnig document*, Turnhout 2002, blz. 27.

⁴⁹. *De Mor.* XVI, 51.

⁵⁰. *De Mor.* XVI, 52.

⁵¹. *Keph.* LXXXV, blz. 213, 7-12. Vert. Gardner, blz. 220-221.

⁵². E. Chavannes en P. Pelliot, ‘Un traité manichéen retrouvé en chine’, in : *Journal asiatique* (1911)593-582.

⁵³. Beduhn, *Manichaean Body*, blz. 148-149.

De eerste is middel-perzisch in een manichees handschrift. Het is een loflied op de heilige maaltijd en het leiderschap van de manichese gemeenschap:

... with good omen and good premonition (?), and may (it) over the entire holy religion, and over the meal of Āryāmān Rōšn and over you, praised leader who stands (as) a banner of the gods of light, and over the whole election of light First Authority: You, [dan volgt de onderstaande afbeelding] our highest deity, are likened to Zurvān, who (with) rulership (is) crowned...'.⁵⁴

In het citaat wordt de 'maaltijd van Āryāmān Rōšn' geëerd. Āryāmān Rōšn is de (oosterse) manichese God die meestal met Jezus geïdentificeerd wordt. Het gaat dus over de maaltijd van Jezus.⁵⁵ Veel wijzer worden we niet van de tekst. Wel van de afbeelding:

[afbeelding]

Bovenin de illuminatie zien we twee engeltjes. Van de linker putto krullen bloemmotieven naar beneden, terwijl de rechter putto een soort trommelinstrument lijkt te bespelen. In het centrum zien we drie groepen figuren waarvan de grootte bepalend is voor hun belangrijkheid. De twee kleine knielende mannen zijn manichese gelovigen die aalmoezen aanbieden: voedsel voor de rituele maaltijd. De twee grote centrale figuren lijken manichese *electi* te zijn die het voedsel in ontvangst nemen. Zij zullen dit voedsel eten en door hun spijsvertering wordt licht uitgezuiverd uit de materie. Dit licht stijgt dan op – zoals we ook al weten uit de citaten hierboven van Augustinus – via de uitgestrekte linkerhand van de *electus* rechts (van ons). Boven de hand tegen de blauwe achtergrond zijn – vaag – de zon en de maan te zien: de twee 'lichtschepen' die het licht vervoeren op de reis naar boven. Helemaal boven in de miniatuur is boven de lichtschepen een hand te zien die vanuit de hoogte in de gebeurtenis reikt en het licht in ontvangst neemt.

Belangrijk is dat beneden de twee *electi* een schaal te zien is. Daarop moet voedsel, waarschijnlijk fruit, voor de maaltijd liggen al is dat door de beschadiging niet te zien.⁵⁶

⁵⁴. MIK III 4974, in: Z. Gulácsi, *Manichaeae Art in Berlin Collections, CFM I*, Turnhout 2001, blz. 84.

⁵⁵. Z. Gulácsi, *Manichaeae Art in Berlin Collections, CFM I*, Turnhout 2001, blz. 228, n.196.

⁵⁶. Interpretatie gebaseerd op Gulácsi, *Manichaeae Art in Berlin Collections*, blz. 83-86.

Hetzelfde motief van de rituele maaltijd zien we bij de afbeelding van het zogenaamde *Bema-feest*. Het feest waarop de marteldood van Mani wordt herdacht en zijn terugkeer naar de Vader.⁵⁷ Het *Bema*-feest is tevens het manichese paasfeest.⁵⁸ Tijdens dit feest zingen de *electi* en de gelovigen gezamenlijk, er wordt voorgelezen uit de geschriften van Mani, de manichese (orde)regels worden voorgelezen, er vindt een vergeving van zonden plaats en het rituele maal wordt gecelebreerd.⁵⁹ Dit alles voor de lege troon (*bema*) waar een afbeelding van Mani op geplaatst is.

[afbeelding]

In het midden van de voorstelling zien we dezelfde schaal als bij de vorige afbeelding, maar nu is duidelijk te zien dat er meloenen en druiven op liggen. Net onder de schaal liggen broden opgestapeld op een rode tafel. Op het bovenste brood zijn drie pitten te zien. Kennelijk heeft het heilige maal nog niet plaats gevonden.⁶⁰

De afbeeldingen uit Turfan komen nauwkeurig overeen met de beschrijving die Augustinus in *De moribus Manichaeorum* geeft van de rituele manichese maaltijden die dagelijks plaatsvinden. En in de *Acta Archelai* van Hegemonius lezen we:

And when they [de *electi*] want to chew bread, they first pray, saying this to the bread: 'I did not harvest you nor grind you nor knead you nor put you in the oven; someone else [de gelovige] made you and brought you to me; I am innocent as I eat you'. When he has said this to himself, he replies to the person who brought it: 'I have prayed for you'.⁶¹

De manichese *electi* zijn dus in staat het licht uit te zuiveren door te eten. De volgorde is dit proces is: (1) het aanbieden van het voedsel door de gelovigen, (2) het eten van voedsel door de *electi* (3) waardoor het licht uitgezuiverd wordt (4) en opstijgt naar de lichtschepen zon en maan (5) en opgenomen wordt in de hemel (6) en toegevoegd aan de Nieuwe Lichteon.⁶²

Dit komt overeen met *Kephalaia XC* waar de eerste aalmoezen van een gelovigen aangeboden worden aan de *electi*:

⁵⁷. Wurst, blz. 109-124.

⁵⁸. Van Oort & Quispel, *De Keulse Mani-Codex*, inleiding blz. 71.

⁵⁹. Wurst, blz. 144, laat overigens zien dat uit de westerse manichaica niet op te maken valt of er in het Westen sprake is van de rituele maaltijd als onderdeel van het *Bema*-feest.

⁶⁰. MIK III 4979 a, b verso, in Gulácsi, *Manichaean Art in Berlin Collections*, blz. 70-75. Zie ook: BeDuhn, *Manichaean Body*, blz. 140-142.

⁶¹. *Acta Archelai*, X, 6. Vert. blz. 54.

⁶². BeDuhn, *Manichaean Body*, blz. 166-181 en blz. 231-233.

Immediately all his first deeds, that he did before he received the knowledge (gnosis), shall be freed from every place wherein they are [bou]nd and snared. They shall loosen their bond and ascen[d] from heaven and earth, from the trees and the fleshs. They are loosened from every place wherein they are and go to the heights with this first fasting and this first prayer; the principal of all his deeds.⁶³

Ascese en wereldvlucht?

Uit het bovenstaande kunnen we dus opmaken dat de manicheeërs een bijzondere opvatting van de materie hebben. Het licht zit niet in gnostieke zin opgesloten in de materie, maar licht en duisternis vormen samen de oermaterie. Niettegenstaande het feit dat er toch ook manichese teksten zijn waarin er wel degelijk gesproken wordt van een gevangenis waarin de licht-elementen opgesloten zijn.⁶⁴

Na het bovenstaande gelezen te hebben is de vraag inmiddels gerechtvaardigd: hoe ascetisch zijn met name de manichese priesters eigenlijk? Immers, de manicheeërs waarden de aarde, de schepping niet negatief zoals in de gnostiek het geval is. Er is geen sprake van een verticaal, maar van een horizontaal dualisme. Natuurlijk, de manicheeërs eten geen vlees en ze drinken geen wijn. Ze zijn vegetariërs. Maar ook vegetariërs kunnen lekker eten. Dat doen de manichese *electi* kennelijk tijdens hun rituele maaltijden. Volgens Augustinus zelfs tot ze erbij neervallen. Dat is overdreven, maar het laat wel zien dat een strenge ascese toch niet erg bij de priesters past. Dat de manicheeërs in de enkratitische traditie passen lijkt mij dan ook onwaarschijnlijk in weerwil tot wat Quispel meent.⁶⁵ Wel matigheid en in ieder geval celibaat zowel voor de *electi* als *electae*. Zoals de islamiet al-Bîrûnî in de tiende eeuw schrijft:

He (Mani) established laws ... for the saints and ascetics among the Manichaeans, viz. to prefer poverty to riches, to suppress cupidity and lust, to abandon the world, to be abstinent in it, continually to fast, and to give alms as much as possible. He forbade them to acquire any property except food for one day and dress for one year; he further forbade sexual intercourse, and ordered them continually to wander about in the world, preaching his doctrines and guiding people into the right path.⁶⁶

Dat past in het beeld van het enkratisme.⁶⁷ Maar de rituele maaltijden van de *electi* passen daar geheel niet in. Een belangrijk kenmerk voor de enkratieten is de negatieve waardering voor het lichaam.⁶⁸ Zo een negatieve waardering kennen de manicheeërs niet. Juist de lichamelijke spijsvertering is het middel bij uitstek om het licht te transsubstantiëren. Als Mani in de *CMC* spreekt over ‘het onreine lichaam’ en ‘de walgelijke spijsvertering’ dan

⁶³ *Keph.* XC, blz. 226, 13-20. Vert. Gardner, blz. 234.

⁶⁴ C.Reck, ‘Monday and Bema Hymns in the Berlin Collection’, in: L.Cirillo & A. van Tonerloo, *MS III*, Lovanii/Neapoli 1997, blz. 297-303. Bijvoorbeeld noemt Reck fragment M 5860 I/v/ii/8-11: ‘The death-trap of demons has entwined (me), where my soul is held in this cruel prison’, zie noot 35 aldaar.

⁶⁵ De *Keulse Mani-Codex*, blz. 241

⁶⁶ al-Bîrûnî, *Athâr-ul-Bâkiya*, in vert. E. Sachau, *The Chronology of Ancient Nations*, (London 1879), Islamic Mathematics and Astronomy, Vol.31, Frankfurt am Main 1998, 190, 19-25.

⁶⁷ Zie hiervoor A.E.G. Mantz-van der Meer, *Op zoek naar loutering. Oorsprong en ontwikkeling van de enkratitische ascese tot in het begin van de dertiende eeuw n.Chr.*, Hilversum 1989.

⁶⁸ ‘Hij pijnigde zijn lichaam’, staat er over Alexis, het prototype van de enkratiet, te lezen in het Alexislied. In vertaling vers 33, Mantz-van der Meer, blz. 319.

betreft dat de spijsvertering van de niet-*electi*, in dit geval van de Elchasaïten.⁶⁹ Juist door de ascese – beter misschien is matigheid – hebben de *electi* hun lichaam geheiligd. Voor de *electus* geldt onder meer:

Whoever will subdue the stomach and become master to the fire that is in him, and also purify the nourishment that comes in to him; he resembles the likeness of the King of Glory, the one who turns the wheels, sending the life above.⁷⁰

Als je niet aan ascese doet, niet de maag bedwingt, heersen de *archonten* in de maag, de lever, de mild, de gal en de nieren.⁷¹ Dan is de spijsvertering in wanorde en worden de lichtelementen niet bevrijd. De *electus* echter loutert en reinigt het voedsel, waardoor het licht gescheiden wordt van de duisternis en kan terugkeren tot het Land der Levenden.⁷²

Besluit

De manicheeërs hebben een unieke opvatting over het lichaam. Het lichaam is weliswaar geschapen door de *archonten*, maar zij hebben dit gedaan met behulp van de oermaterie waarin duisternis én licht zit. En zij hebben het lichaam geschapen naar het beeld van de *Derde Gezant*, een emanatie uit het lichtrijk. Wanneer nu de manichese *electus* door middel van de gnosis de *licht-nous* ontvangt is niet alleen zijn geest verlicht en zijn ziel gelouterd, maar is óók zijn lichaam omkleed met het lichtgewaad. Daardoor is de *electus* in staat om – inderdaad – met de ‘vleselijke ogen’ het licht van de duisternis te onderscheiden in groente en fruit. Met de gereinigde zintuigen ziet hij de geest in de natuur. Niet alleen zijn de zintuigen van de *electus* gereinigd, maar ook zijn maag, lever etc. Daardoor is zijn spijsvertering in staat om de materie (bestaande uit licht en duisternis) te transsubstantiëren naar geest.

⁶⁹. De *Keulse Mani-Codex*, blz. 173, 81.

⁷⁰. *Keph.* LXX, blz. 172, 13-17. Vert. blz. 182.

⁷¹. *Keph.* LXX, blz. 173; *Keph.* LXXIX, blz. 191, 10-15.

⁷². *Keph.* XCV, blz. 120, 1-12.